

11. *Archiwum Akt Nowych, sygn. HIMID, t. 123, artykuł «Gen. Boruta-Spiechowicz o armii polskiej w Rosji».*
12. *Wawer Z. Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSSR. Sierpen 1941 – marzec 1942. – Warszawa, 2001.*
13. *Kot S. Listy z Rosji Stanisław Kot. Listy z Rosji do gen. Sikorskiego. – Londyn, 1956.*
14. *General broni Władysław Sikorski – general dywizji Władysław Anders. Korespondencja 1941–1943. Wybor dokumentow / Red. B. Polak. – Koszalin, 2000.*

Pylypovych T.V. The Ukrainian factor in the forming of General Anders' Army on the USSR territory in the Second world war period. The Ukrainian participation during the creation of Polish volunteer formation – the General Anders' Army (the 2nd Polish Corps) in the USSR is analyzed in the article. In the center of attention is the interpretation of the reasons and diplomatic negotiations about the formation of the General Anders' Army and the relationship of these process with the Ukrainian factor.

Key words: Ukrainian, minorities, Army General Anders (the 2nd Polish Corps)

Л. Г. Шурай

РОЗРОБКА ПРОГРАМИ ОСВОЄННЯ ЦІЛИННИХ ЗЕМЕЛЬ У КАЗАХСТАНІ

Статтю присвячено вивченню аграрної політики М. Хрущова на початку 1950-х рр., зокрема, освоєнню цілинних та перелогових земель у Казахстані. Проаналізовано курс на екстенсивний шлях господарювання та висвітлено ті суперечки, які точилися навколо цієї проблеми у керівництві СРСР та Казахстану.

Ключові слова: освоєння цілинних земель, аграрна політика, зерно, сільське господарство, екстенсивний та інтенсивний шлях господарювання

За сучасних умов деталі гостріше постає проблема проведення державної аграрної політики. Актуальним продовжує залишатися питання: як мало бути організоване сільськогосподарське виробництво та функціонувати світовий ринок продовольства, щоб прогодувати населення Землі, яке в останні роки збільшується щорічно майже на 100 млн. осіб, випереджаючи можливості аграрного сектору світового господарства.

Враховуючи це, вивчення аграрної політики, зокрема освоєння цілинних і перелогових земель, є актуальним для вітчизняної історичної науки. Окремі питання, дотичні до цієї теми, відображено у публікаціях таких авторів, як В. Куліков, Д. Валовой, В. Томілін, Р. Баландін, Б. Каїмов, Ф. Михайлов, І. Шамшатов, І. Зеленін. Проте, дотепер відсутні напрацювання, в яких би комплексно було вивчено досвід освоєння цілинних та перелогових земель у Казахстані впродовж 1950 – на початку 60-х рр. Метою цієї статті є аналіз розробки аграрної політики 50-х рр. ХХ ст. у СРСР, зокрема передумови перетворень в аграрному секторі виробництва за часів М. Хрущова, ставлення уряду країни до курсу партії та керівництва тогочасного Казахстану.

Широкомасштабна програма освоєння цілинних і перелогових земель у Казахстані розпочалася відразу, після вересневого (1953) пленуму ЦК КПРС. Ініціатором та її основним розробником став М. Хрущов, який у вересні 1953 р. обійняв посаду Першого секретаря ЦК КПРС.

На початку 1950-х рр. сільське господарство СРСР перебувало у скрутному становищі. У 1949–1953 рр. середньорічний збір зерна становив 4942 млн. пуд., за середньої врожайності 7,7 ц з га, проти, відповідно, 4380 та 7 у 1910–1914 рр. Офіційно з трибуни ХІХ з'їзду партії було оголошено, що валовий врожай зерна становить 8 млрд. пуд., а тому зернову проблему вирішено цілком і повністю. Насправді ж вирішена вона була лише на папері, стосовно «біологічної врожайності» (при визначеності врожайності на корені). Реально

у 1952 р. зібрали не 8 млрд., а лише тільки 5,6 млрд. пуд. зерна. В країні було заготовлено лише 2,1 млрд. пуд. хліба, що не задовольняло поточні потреби держави, не кажучи вже про створення резервів [1, 107].

Відставання сільського господарства пояснювалося рядом причин. Друга світова війна нанесла величезні збитки колгоспам, МТС і радгоспам. Окупанти знешкодили або вивезли 137 тис. тракторів, 49 тис. комбайнів, що склало близько 1/4 всього довоєнного парку цих машин. Було вивезено мільйони голів худоби. Матеріальні збитки, за різними підрахунками, склали 181 млрд. руб. Загалом по країні валова продукція сільського господарства скоротилася у 1945 р., порівняно з 1940 р., до 60%, а посівні площі склали 75% [2, 5]. Протягом четвертої п'ятирічки насамперед необхідно було відновити важку промисловість і забезпечити її подальший розвиток. Країна не мала можливості рівномірно забезпечити потреби індустрії та села.

Давалися взнаки і недоліки в керівництві сільським господарством, нестача досвідчених спеціалістів, мали місце порушення матеріальної зацікавленості колгоспів у розвитку суспільного виробництва [3, 378]. Так, наприклад, до ХХ з'їзду партії такі важливі економічні категорії, як госпрозрахунок, собівартість, зарплата, рентабельність для колгоспів вважались антимарксистськими. Про витрати на ту чи іншу продукцію не мали уяви, а ціни встановлювалися довільно. Коли в колгоспах почали обчислювати собівартість продукції, то з'ясувалося, що більшість видів продукції, які були представлені на Всесоюзній сільськогосподарській виставці, є збитковими. Існуючі ціни найчастіше не покривали й десятої долі витрат. Так, наприклад, ціни на картоплю не відшкодовували навіть витрати на її доставку до заготівельних пунктів [4, 107].

Суттєву роль у вирішенні всіх цих та багатьох інших питань мав відіграти вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС. Він відзначив, що «рівень виробництва сільськогосподарських продуктів не задовольняє повною мірою зростаючих потреб населення в продуктах харчування, а легку та харчову промисловість – у сировині та не відповідає технічній оснащеності сільського господарства й можливостям, закладеним у колгоспному устрої» [5, 386].

Пленум ЦК КПРС прийняв рішення про необхідність зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, підвищення рівня його механізації та якісного покращення роботи МТС. Основними у розробці нової аграрної політики стали такі завдання:

- 1) збільшення капіталовкладення в сільське виробництво та збільшення фінансування галузей сільського господарства;
- 2) зростання державних цін на закупівлю сільгосп-продуктів;
- 3) удосконалення податкової політики (були знижені податки з особистих підсобних господарств селян і впроваджувалася нова система оподаткування);
- 4) розширення економічної самостійності колгоспів (були впорядковані розрахунки господарств з МТС, ужито заходи щодо покращення технічної оснащеності колгоспів та радгоспів) [6, 551].

У зв'язку з тим, що розвиток сільського господарства тісно пов'язувався насамперед із забезпеченням країни зерном, виняткове значення набували рішення лютого-березневого (1954) Пленуму ЦК КПРС щодо освоєння цілинних та перелогових земель. У рішенні останнього зокрема наголошувалося, що «величезне значення у збільшенні виробництва зерна протягом короткого часу має розширення посівів зернових культур, шляхом освоєння перелогових і цілинних

земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу, Поволжя» [5, 434].

Загальне керівництво сільським господарством очолював М. Хрущов. Для ствердження себе як лідера партії та держави йому потрібні були негайні успіхи. Ще у січні 1954 р. він направив до Президії ЦК КПРС записку «Шляхи вирішення зернової проблеми». У ній було ґрунтовно проаналізовано стан виробництва зерна та запропоновано конкретні пропозиції щодо шляхів ліквідації його відставання. Йшлося також і про критичну невідповідність між виробництвом зерна та зростанням потреби в ньому. М. Хрущов писав: «Протягом 1954–1955 рр. є можливість збільшити посіви зернових культур у районах освоєння нових земель на 13 млн. га, із них у колгоспах – 8,7 млн. га і в радгоспах – 4,3 млн. га. Що дає освоєння 13 млн. га? Якщо тільки прийняти збір з одного гектару шойно освоєних земель 10–11 ц, то ми отримаємо додатково 800–900 млн. пуд. хліба» [7, 89].

М. Хрущов ратував за екстенсивний шлях збільшення продукції сільського господарства, тобто, за рахунок зростання порід худоби та посівних площ, а не за інтенсивний – покращення порід худоби та збільшення врожайності. Звичайно, інший шлях краще першого, але він вимагає й більших затрат часу та сил на селекцію та покращення технології обробітку ґрунту [4, 82].

Серйозними опонентами М. Хрущова, з різних причин, виявилися, член Президії ЦК КПРС, міністр закордонних справ В. Молотов і керівництво Компартії Казахстану, на чолі з Ж. Шаяхметовим. Вони посилалися на недостатню кількість спеціалістів, відсутність шляхів для вивозу хліба та нестачу складських приміщень для зерна. Цим обґрунтовувалася думка, що розорювання степів Казахстану, позбавить випасів худоби. М. Хрущов не став витрачати час на дискусії, з його ініціативи керівництво Компартії Казахстану було замінено. Посаду Першого секретаря ЦК КПК зайняв П. Пономаренко, а другим секретарем став Л. Брежнєв [2, 85].

В. Молотов вважав, що захоплення програмою освоєння цілини може привести до ситуації, коли традиційні райони землеробства опиняться на периферії аграрної політики партії та держави. Про суперечки, які точилися навколо цілини, йде мова й у спогадах самого М. Хрущова. Він писав: «Освоюючи цілинні землі, ми прирікали себе на екстенсивне господарювання, брати те, що дає природа. Наші опоненти стояли за інтенсивне господарювання, воно вимагає вкладання великих грошей, збільшення випуску мінеральних добрив та інших матеріальних засобів, необхідних для продуктивного ведення сільського господарства. Чому ми відмовились від такого шляху? Це тому, що в нас не було можливості» [8, 77]. В. Молотов у своєму листі до ЦК КПРС дав М. Хрущову відповідь: «Так звана антипартійна група в 1955–1957 рр. не виступала проти принципу освоєння цілинних та перелогових земель. І та суперечка, яка виникла між прихильниками Хрущова та членами так званої антипартійної групи, виникла, звісно, не з приводу того, потрібно чи не потрібно освоювати цілинні землі, тобто, розширяти чи не розширяти посівні площі, – кожному було зрозуміло, що їх можна та потрібно розширяти, як один із резервів збільшення виходу сільськогосподарської продукції. Суперечка йшла навколо питання стосовно методів і термінів освоєння цих земель, про вибори інтенсивного або екстенсивного шляхів подальшого розвитку нашого сільського господарства» [9, 81].

М. Хрущов вибрав екстенсивний шлях розвитку сільського господарства ще й тому, що країні був потрібен хліб, до того ж негайно. Для вирішення цих грандіозних планів було намічено широкий полігон

здійснень – перелогові та цілинні землі, зокрема, Північного Казахстану. Станом на початок 1950-х рр. на господарства цього регіону припадали 21,9 млн. га, що становило 65% всієї оранки республіки та майже 10% – СРСР, або 71,5% посівів усіх зернових і 78,4% посівів ярової пшениці Казахстану.

Вже на вересневому (1953 р.) Пленумі ЦК КПРС М. Хрущов піддав критиці керівництво Казахстану за недостатню реалізацію сільськогосподарського потенціалу. Слід зазначити, що освоєнню цілинних земель у Казахстані керівництво республіки загалом не приділяло належної уваги. Врожайність зернових тут становила в середньому 7,7 ц, нижче, ніж по країні, на 0,1 ц [10, 34]. Між тим, у республіці на той час були виявлені 33 млн. га земель, придатних до оранки, що дозволяло суттєво підвищити виробництво зерна. Однак посівна площа складала лише 9716,9 тис. га. Таким чином, більше 23 млн. га родючих земель залишалися не використаними, а виробництво зерна було мізерно малим.

Скрутне становище, в якому опинилось сільське господарство республіки, було наслідком помилок і недосконалих методів керівництва партійних та радянських органів, породжених культом особи Й. Сталіна. ЦК Компартії та Рада Міністрів Казахстану недооцінювали та, внаслідок цього, ігнорували значення освоєння цілинних земель для збільшення виробництва зерна. Вони проявляли «обережність» у цьому питанні [10, 45]. Ні Бюро ЦК КПРС, ні VI пленум ЦК КПК не вжили кардинальних заходів розвитку сільського господарства, на які їх націлив вересневий пленум ЦК КПРС. У цьому зв'язку керівникам партійної організації та уряду республіки було запропоновано в директивному порядку розробити конкретний план підйому цілинних земель. Наприкінці листопада 1953 р. такий план керівництвом Казахстану було представлено до ЦК КПРС. Відповідно до нього, передбачалося, що протягом 1954–1957 рр. посівні площі в Казахстані будуть збільшені на 2,5 млн. га.

У лютому 1954 р. відбувся VII з'їзд КПК, який детально обговорив стан сільського господарства у республіці. З'їзд засудив хибну лінію ЦК Компартії та Ради Міністрів республіки щодо розвитку сільського господарства, а також звернув увагу на те, що вони недооцінили значення освоєння цілинних та перелогових земель, особливо виробництва найбільш цінної продовольчої культури – пшениці [10, 47]. З'їзд поставив перед трудівниками республіки завдання розширити посіви зернових культур у 1954–1955 рр., за рахунок перелогових і цілинних земель, не менше 6,3 млн. га та значно збільшити виробництво зерна, підпорядкувавши вирішенню цього завдання роботу всіх партійних організацій, радянських і сільськогосподарських органів [10, 69].

Для реалізації планів «наступу на цілину», керівництвом було проведено попередню ідеологічну роботу й агітаційну кампанію. Проводилася й величезна організаційна робота. У райони освоєння цілини прибули 47 комплексних експедицій, у складі яких були 2 тис. гідротехніків, геологів, ґрунтознавців, агрономів, землевпорядників. Вони обстежили 90 млн. га цілинних земель і більше, ніж 20 млн., відвели під оранку [11, 21]. Розпочалася цілинна епопея.

Історичний досвід розвитку сільського господарства СРСР продемонстрував, що, розроблений М. Хрущовим, план освоєння цілинних та перелогових земель, зокрема у Казахстані, екстенсивний метод господарювання, який було обрано, на певному етапі забезпечили в найкоротші терміни створення необхідних передумов для швидкого зростання сільськогоспо-

дарських галузей економіки, хоча й були, безумовно, недосконаліми.

1. Валовой Д.В. Экономика абсурдов и парадоксов. – М., 1991.
2. Коркоценок Д.И., Куликов В.И. Коммунистическая партия в борьбе за дальнейшее развитие сельского хозяйства (1946–1958 гг.). – М., 1974.
3. История СССР: Эпоха социализма: Учеб. пос. / В. Дробышев и др. – М., 1985.
4. Томилин В.Н. Кампания по освоению целинных и залежных земель в 1954–1959 гг. // Вопросы истории. – 2009. – № 9.
5. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 6: 1954–1971 гг. – М., 1971.
6. Деревянко А.П. История России с древнейших времен до конца XX века: Учеб. пос. – М., 2001.
7. Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть (Воспоминания): в 4 кн. – Кн. 4. – М., 1999.
8. Хрущев Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. – М., 1962. – Т. 1.
9. Молотов В.М. Письмо Молотова в ЦК КПСС (1964) // Вопросы истории. – 2012. – № 1.
10. Михайлов Ф.К., Шамшатов И.Ш. Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане (1953–1960 гг.). – Алма-Ата, 1964.
11. Баландин Р. Целина: Покоряли – веселились... // Природа и человек. – 2009. – № 6.

Shugai L.G. The elaboration of the Kazakhstan virgin lands pioneering Program. The article is devoted to the studying of the M. Khrushchov's agricultural policy in the beginning of the 1950th in particular the pioneering of the virgin and fallow lands in Kazakhstan. His policy of the extensive way of the economic management has been analyzed, the disputes around this problem in the leadership of the USSR and Kazakhstan have been identified.

Key words: the pioneering of the virgin lands, agricultural policy, grain, agriculture, extensive and intensive way of economic management

П. М. Щербань, Т. Ю. Щербань

ТУРЕЦЬКО-МУСУЛЬМАНСЬКЕ ПИТАННЯ ЯК ФАКТОР ЗАГОСТРЕННЯ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В БОЛГАРІЇ 1980-х рр.

У статті аналізується проблема відносин комуністичної влади Болгарії з турецько-мусульманською меншиною впродовж 1980-х рр., крайнє загострення яких стало передумовою повалення тоталітарного режиму в цій країні.

Ключові слова: турецько-мусульманське питання, Болгарія, «відроджувальний рух», суспільно-політична криза

Балканська країна Болгарія, як і більшість держав регіону Центральної та Південно-Східної Європи (ЦПСЄ) пройшла у другій половині ХХ ст. два типи модернізації – соціалістичну та ліберальну. Перетворення революційного характеру, які розпочалися в Болгарії 1989 р., мали як спільні риси з більшістю «нижніх» революцій країн ЦПСЄ, так і суттєві відмінності, пов'язані з особливостями політичного та економічного розвитку країни періоду «реального соціалізму». Специфічною рисою і потужним фактором ескалації суспільно-політичної кризи в Болгарії стало загострення турецько-мусульманського питання, яскравим виявом якого став так званий «відроджувальний рух», що розпочався наприкінці 1984 р.

Вивчення проблем, пов'язаних з передумовами, причинами, перебігом антикомуністичних революцій у країнах ЦПСЄ та їх подальшою системною трансформацією залишається актуальним завданням історичної науки. Більш широкі можливості для дослідження цієї проблеми дають нові публікації документальних джерел [1]. Ця проблема представлена в колектив-

них працях російських дослідників з Інституту слов'янознавства РАН [2; 3], статті Ю. Зудінова [4]. Щодо наукових робіт українських істориків, то загострення національного питання в Болгарії і «відроджувальний рух» висвітлювались зокрема М. Міловою [5] та В. Чорнієм [6].

«Відроджувальний рух» являв собою акцію примусової асиміляції етнічних меншин, ініційовану болгарською владою на чолі з Генеральним секретарем ЦК БКП Т. Живковим. Етнічні меншини Болгарії склалися головним чином з мусульман, більшість яких становили турки. Окрім них, мусульманське населення було представлено татарами, гагаузами, албанцями і помаками (болгарами-мусульманами, які були наведені до ісламу турецькими завойовниками у XVI–XVIII ст., але зберегли рідну мову і звичаї) [7, 77].

Стосунки між титульною болгарською нацією й етнічними турками були обтяжені негативним історичним досвідом міжнаціонального спілкування ще з часів турецького завоювання і зберігали свою гостроту в епоху «живковізму». В 1956–1989 рр. ця проблема то загострювалася, то загасала, а методи її вирішення не відрізнялися різноманітністю: або асиміляція турків, або виштовхування їх за межі держави. Однією з таких спроб асиміляції стала акція заміни імен помаків на болгарські у 1960 – на початку 70-х рр. Ефект цієї політики виявився протилежним очікуваному: помаки після насильницької зміни імен почали ще активніше консолидуватися з етнічними турками [2, 399].

Щодо еміграційної політики, то вона теж досягла значних масштабів. У 1968 р. між болгарською і турецькою державами була укладена угода, відповідно до якої болгарські громадяни турецького походження, які мали родичів у Туреччині, отримали право на переселення до цієї країни. Турецька сторона поширила це право на 125 тис. болгарських турків, а скористалося ним 115 тис. [2, 400]. У 1985 р. Т. Живков назвав цифру емігрантів до Туреччини минулих років – 300 тис. осіб [1, 67]. Підтримка Туреччиною своїх одноплемінників і єдиновірців, її прагнення зберегти їх турецьку самосвідомість і стимулювати переселенські настрої додавала гостроту міжнаціональним відносинам у Болгарії [2, 398].

Незважаючи на постійне проголошення ідей рівності націй, боротьби проти релігійної нетерпимості, зокрема в Конституціях Болгарії 1947 та 1971 рр., реальна політика комуністичної влади завжди була спрямована на створення моноетнічної болгарської держави [2, 399]. Ця ідея була твердо висловлена Т. Живковим і під час зустрічі з М. Горбачовим у жовтні 1985 р.: «У Болгарії немає умов для розвитку багатонаціональної держави» [1, 65]. У Комітеті державної безпеки Болгарії існувало Шосте управління, яке займалося питаннями внутрішньої безпеки і політичним розшуком. Четвертий відділ цього управління був створений спеціально для боротьби з турецькими і македонськими націоналістичними організаціями [1, 25]. Хоча боротьба з турецьким націоналізмом велася протягом тривалого часу, особливими успіхами Четвертий відділ похвалитися не міг. Ще 1961 р. була зменшена кількість імамів – з 2393 до 462, а скорочене духовенство було у більшості репресоване [1, 27]. Проте, напрута в національному питанні не зникала, чимало агентів Четвертого відділу стали на шлях зрадництва, переселилися до Туреччини, а деякі навіть зайнялися націоналістичною діяльністю [1, 28].

У 1980-х рр., незважаючи на масову еміграцію в Туреччину, кількість мусульман у Болгарії перевищува-